

ARKAISMI, KONTEKSTI JA KIRJURI SANANLOPPUISEN K:N MERKINTÄ CHRISTFRID GANANDERIN KANSANRUNOKOKOELMASSA

ELINA PALOLA

VÄITÖKSENALKAJAISESITELMÄ
OULUN YLIOPISTOSSA
22. TOUKOKUUTA 2009

Rantsilan kappalaisena 1700-luvun lopulla toiminut Christfrid Ganander oli H. G. Porthanin ohella aikansa merkittävimpiä kansallisten tieteidemme edustajia. Hänet muistetaan ennen muuta suomalaisen mytologian tutkijana, sanakirjantekijänä sekä kansanrunouden kerääjänä ja tallentajana. Gananderin laatima *Mythologia Fennica* (1789, ks. myös 1997) on monipuolinen esitys suomalaisesta muinaisuskosta, laajin suomalaisen kansanrunouden julkaisu ennen 1800-lukua, ja Gananderia onkin pidetty *Mythologia Fennican* vuoksi suomalaisen uskontotieteen isänä. Gananderin päätyö, sanakirja *Nytt Finskt Lexicon*, sisältää lähes 3000 sivua. Siinä on hakusa-

noja 35 122 ja yli 180 000 suomen kielen sanojen esiintymää. Gananderin muusta elämästä ei ole kovin paljon jäänyt tietoja jälkimaailmalle.

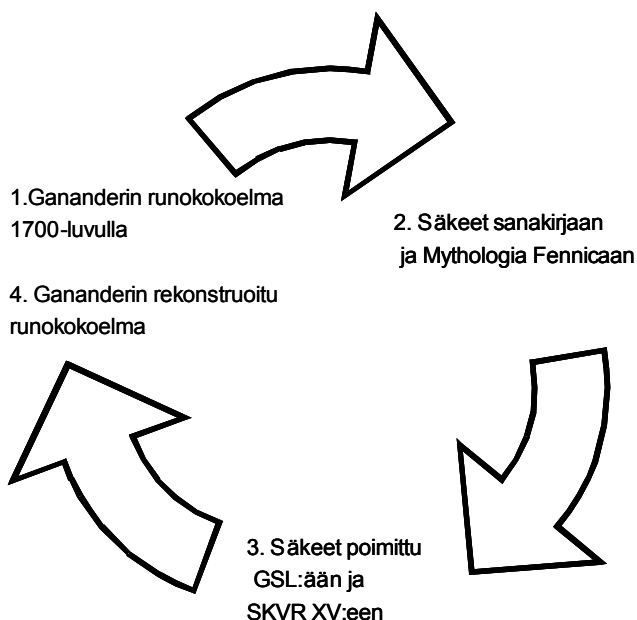
Gananderilla arvellaan olleen hallussaan 1700-luvulla lähes kaikki se kansanrunomateriaali, joka siihen mennessä oli kirjattu muistiin. Kun puhutaan Gananderin kansanrunokokoelmasta, on korostettava, että kaikki kokoelman runot eivät ole Gananderin itsensä keräämää aineistoa, vaan hänen hallussaan ollutta materiaalia, jota hän on saanut esimerkiksi muilta kerääjiltä. Suuri osa näistä on Porthanilta saatuja avustuksia. Ganander sai runomuistiinpanoja myös kirjeenvaihdossa avustajaverkostotansa, joka koostui muun muassa useista papiston edustajista pääasiassa Pohjanmaalta mutta luultavasti myös muualta Suomesta aina rajantakaiseen Karjalaan saakka. Ga-

▷

nander keräsi kansanrunoja myös itsenäisesti. Rantsilalainen perimätietokin kertoo, kuinka Ganander kulki talosta taloon keräämässä kielennäytteitä (ONA 280:2).

Gananderin hallussa olleet runomuis-tiinpanot ovat lähes kaikki kadonneet, luultavasti palaneet tai joutuneet muuten hukkaan. Suuri osa Gananderin alkuperäi-

sen kokoelman runosäkeitä on kuitenkin säilynyt jälkimaailmalle, koska Ganander on ripotellut ne esimerkkilauseiksi teoksiinsa. Suurin osa näistä runosäkeistä on poimittu Gananderin teoksista ja yritetty rakentaa uudelleen kokonaisuuksiksi Suomen Kansan Vanhat Runot -teoksen XV osassa (eli SKVR XV:ssä).

Kuvio 1. Gananderin runokokoelman vaiheet.

SKVR XV:een kootut Gananderin runosäkeet ovat väitöskirjani tutkimusaineisto. Kun kandidaatintutkielmassani syvennyin näihin runosäkeisiin, huomioni kiinnittyi erääseen arkaistiseen piirteeseen, sananloppuiseen *k*:hon ja sen epäsäännölliseltä näyttävään merkintään esimerkiksi säkeissä

Mehiläinen ilman lintu
Tuuok mettä Mehtolasta.
Vojjak yldä, vojjak pääldä,
keskeldä kivuttomaxi !!
voida alda, voida pääldä,
kerta keskestä sipua !! !!
kerta keskiä rapaak !!

Mehiläinen ilman lintu,
lennä tuonne, kunnak käsken:
yli kuun, alati päivän,
taivon tähtein ta-ati,
otavaisten olkapäitek !

Mielenkiintoni heräsi. Miksi samassa runossa, jopa samassa säkeessä, esiintyy sekä loppu-*k*:llisiä että loppu-*k*:ttomia muotoja? Kun tutkimuskirjallisuudessa törmäsin mainontoihin — suoranaisiin moitteisiin — Gananderin tavasta merkitä teksteissängsä satunnaisesti loppu-*k*:ta (ks. esim. Horila 1961: 297; Rapola 1965: 234; Itkonen 1966: 210 – 211; Kaukonen

1966: 5 - 6), tutkimusmotivaationi voimistui entisestään: onko Gananderin loppu-*k*:n merkinnässä löydettävissä mitään säännönmukaisuutta?

Tutkimukseni on filologinen analyysi Gananderin runojen sananloppuisen -*k*:n sisältävistä säkeistä, esim. *Herran puoskari puhitek; rahin rautaisen näniyk; metän tihkiän lävitek ja kulturalummek luikahutak*. Tavoitteenani on päästä sisään siihen prosessiin, jonka mukaisesti Ganander merkitsi runosäkeisiinsä sananloppuisen *k*:n, joka jo tuolloin oli katoamassa kielestä ja joka varioi runsaasti alueellisesti ja kielellisesti. Etsin tutkimuksessani tekstikriittisin menetelmin vastausta kysymykseen, johtuuko epäsäännölliseltä vaikuttava merkintätapa kielensisäisestä ympäristöstä, Gananderin lähteenä olleesta tekstistä vai kenties kirjurin virheestä.

Mikä sitten on loppu-*k*, ja miksi sen merkitsemisen tutkiminen on oleellista tai edes mielenkiintoista? Sananloppuinen *k* on historiallinen äänne, joka on esiintynyt aikaisemmin puheessa mutta sellaisenaan jo nyky-suomesta kadonnut. Se ilmenee nykykielessä yleensä loppukahdennuksena tietyissä muotoryhmissä. Sanat, joiden lopussa loppukahdennus tapahtuu, ovat siis olleet aiemmin konsonanttiloppuisia. Näiden sanojen kadonnut loppukonsonantti esiintyy nyky-suomessa konsonantin edellä saman konsonantin kahdentumisena (siis *tulek kotiin* mutta *tulep pois*) ja vokaalin ja tauon edellä glottaaliklusiilina. Siksi lähes kaikki te, hyvät kuulijat, kirjoitatte *tiedekunta*, *tiedeyhteisö* ja *kääretorttu*, mutta sanotte *tiedekunta*, *tiede*^o*yhteisö* ja *käärettorttu*. On erittäin mielenkiintoista, että Ganander on 1700-luvulla merkinnyt tämän arkaistisen piirteen näkyviin kansanrunoteksteissään.

Tarkastelen tutkimuksessani, millainen suhde aineistoni kansanrunosäkeissä on arkaisilla, kontekstilla ja kirjurilla, eli

millaisissa konteksteissa kirjuri Christfrid Tuomaanpoika Ganander on merkinnyt tutkimani arkaismin runoteksteihinsä. Arkaismi viittaa tässä sananloppuiseen *k*:hon, arkaistiseen eli historialliseen piirteeseen. Kontekstilla eli esiintymisympäristöllä tarkoitan ensinnäkin kielellistä kontekstia: missä muotoryhmissä ja missä äänneympäristössä Ganander on merkinnyt sananloppuisen *k*:n. Kielenulkoisessa kontekstissa otan huomioon runotekstien kulttuurisen ja historiallisen taustan.

Tutkimuskysymyksiini vastaaminen edellyttää, että myös tutkittavien runosäkeiden sisältöä selitetään. Näin tutkimukseni sivuaa folkloristiikan tutkimusta, vaikka se pääosin sijoittuu vanhan kirjasuomen tutkimuksen piiriin. Yleensä Gananderin loppu-*k*:lliset tapaukset aineistossani ovat muodoltaan ja merkitykseltään selviä, mutta siltikin ne avautuvat täysin ja tulevat oikein tulkituksi vasta kontekstissaan yhdessä muun säkeen kanssa kansanrunojen maailman kautta tarkasteltuna ja selitettynä. Filologisessa analyysissäni vertaan Gananderin runotekstejä muihin kansanrunoteksteihin ja selvittelen niiden suhteita sekä tekstien alkuperää ja historiaa. Filologinen analyysi sopii erityisen hyvin kansanrunotutkimukseen, sillä vanhoja kansanrunoja ei nykykielen käyttäjä välttämättä ymmärrä, ja toisaalta runotekstien aikaisen kulttuurin sivuuttava tutkimus ei tee oikeutta suomalaisten kansanrunojen kielen monipuoliselle tulkinnalle. Kuten Gananderkin *Mythologia Fennicansa* (1984: Företal) esipuheessa korostaa, suomalaista vanhaa runoutta ei voi ymmärtää tuntematta suomalaista mytologiaa eli suomalaisten vanhaa kansanuskoa.

Kansanrunouden tutkimukselle asettaa erityisen haasteensa vanhojen runojen kieli; runoja ei voi tulkita, ellei ymmärrä niiden kieltä ja kielen erityisluonnetta. Matti Kuusi (1980: 253, 254) toteaa: »Vanha runo vili-

see nykyihmisille tuntemattomia lylyjä ja kalhujä, ummiskenkä ja ilokalkkaloita». Runokielellä ymmärtämistä vaikeuttavat sille tyypilliset monitulkintaiset sekä nykykielelle jo tuntemattomat sanat ja muodot, kuten esimerkiksi tutkimusaineistoni säkeissä *luoxensa salwottinsak ja rahin rautaisen nänijk*. Jos yleisöltä nyt kysyttäisiin, mitä nämä edellä mainitut säkeet tarkoittavat, saattaisi vastaaminen olla vaikeaa. Nykykielelle vieraiden muotojen oikean lukutavan määrittäminen edellyttää sekä kielihistoriallista taustatietoa että sisällön tuntemusta. Nykyihmiselle ei enää ole välttämättä selvää, miksi Kärpän sanoissa on säkeet *liskoani lijkahutak, hakoani hairautak*, tai miksi Käärmeen sanoissa kehoitetaan *Maa syök marnuhensi, pyhä pelto perhoensi*. Päänvaivaa saattaisi aiheuttaa seuraavissakin huonoa kosiomiestä kuvaavissa säkeissä joidenkin kohtien ymmärtäminen: *Ällös tuhma tullokkohon, kävin kanta keltuttook, kuin ej tullek tuuliammat, koriammat kohti käyne*.

Väitöskirjani tutkimustulokset osoittavat, että Ganander merkitsi *-k*:ta selvästi enemmän kuin muut aikalaisensa. Aiemmassa tutkimuksessa Gananderin loppu-*k*:n merkintää on siis moitittu epäjohdonmukaiseksi. Loppu-*k*:n esiintyminen aineistossani ei olekaan morfologisesti säännöllistä sillä tavalla, että esimerkiksi imperatiiveissa olisi aina systemaattisesti *-k*. Säännönmukaisuus näkyy kuitenkin siinä, että loppu-*k*:lliset tapaukset sijoittuvat aika hyvin yleisiin käsityksiin loppu-*k*:n esiintymisestä. Toisin sanoen niissä paikoissa, joihin Ganander on merkinnyt loppu-*k*:n, voi loppu-*k* yleensä kielihistoriallisen tiedon perusteella esiintyäkin.

Gananderin loppu-*k*:n merkintään näkyvät vaikuttaneen lähinnä runosäkeiden lähdetekstit ja paikallisuus, morfologia, äänneympäristö ja säetyppi. Epäsäännöllistä

merkintätapaa selittää se, että Gananderilla on ollut hallussaan samasta runosta useita erilaisia tekstejä. Näissä erillisissä teksteissä on kenties esiintynyt systemaattisemmin samassa tekstissä loppu-*k*:llisia tai *k*:ttomia muotoja, mutta Ganander on purkanut kokonaiset tekstit hajasäkeiksi sanakirjaansa. Kun säkeet sitten on koottu SKVR XV:een, ovat alun perin ehkä eri teksteihin kuuluneet säkeet nyt joutuneet peräkkäin, jolloin Gananderin loppu-*k*:n merkintä näyttää epäjohdonmukaisemmalta kuin se onkaan.

Vaikka Gananderin loppu-*k*:n merkintää näyttävät säätelevän lähinnä Gananderista itsestään riippumattomat seikat, näyttää Ganander operoineen jonkin verran tietoisestikin loppu-*k*:lla. Osoituksena tästä ovat paitsi hänen itse tuottamissaan teksteissä esiintyvät muutamat loppu-*k*:t (esim. *Eikä waimohon wanuuk* (gan1784.sen)) myös eräät filologisen analyysini tulokset. Oleellista on, että Ganander on merkinnyt *-k*:n historiallisesti odotuksenmukaiseen paikkaan. Hänellä näyttää olleen jonkinlainen käsitys siitä, mihin loppu-*k* kuuluu ja mihin ei. Suurin osa Gananderin loppu-*k*-tapauksista on sanakirjassa, ja näistä sanakirjan tapauksista todennäköisesti suurin osa nimenomaan runoteksteissä. Ganander näyttääkin merkinneen loppu-*k*:ta lähinnä runoihin, mutta myös hänen proosateksteissään sitä jonkin verran esiintyy. Tähänastisen tutkimuksen väite siitä, että Gananderin proosateksteissä esiintyisi *k*-loppuisena vain kaksi arvoituskirjan tapauksista, *koetellak* ja *ulostoimittaak*, sekä sanakirjan teksti *Ejkö hän tuo mänek ongellek*, ei pidä paikkaansa.

Ganander näyttää olleen varsin uskollinen lähteidensä loppu-*k*:n merkinnälle. Suurimmassa osassa vertailusäkeistä (56 säkeessä) on loppu-*k* merkitty samaan paikkaan kuin Gananderillakin:

Taulukko 1. Loppu-*k* merkitty samoin.

GANANDERIN SÄE	LÄHDESÄE
<i>hjenot helmasi kokoak</i>	<i>Hienot helmasi kokoak</i>
<i>kovan ilman koskematak</i>	<i>kovan ilman koskematak,</i>
<i>jottej noita kyllin soisik,</i>	<i>Ettei noita kyllin söisik</i>
<i>kaihi viljalta vitosik!</i>	<i>kaihi viljata witosik!</i>

Erityisen kiinnostavaa on kuitenkin se, että hän on merkinnyt loppu-*k*:ta myös sellaisiin säkeisiin, joiden lähdetekstissä -*k*:ta ei ole merkitty. Gananderilla on voinut olla hallussaan näistä runoista sellaisia vanhoja

muistiinpanoja, joita muilla ei ole ollut tai joita muiden kokoelmissa ei ole säilynyt. Nämä säkeet saattaisivat jopa edustaa Gananderin itsensä keräämää runoaineistoa.

Taulukko 2. Loppu-*k*:n merkintä eroaa.

GANANDERIN SÄE	LÄHDESÄE
<i>kovan ilman koskematak</i>	<i>Kovan ilman koskemata</i>
<i>höyräytäk höyhemensi</i>	<i>Hyrähytä höyhenesi</i>
<i>Sima pilvistä pirotak</i>	<i>Sima pilwistä pirota</i>
<i>tjen takaisen tammaamatak</i>	<i>tien takaisen tammamata,</i>

Ganander näyttäisi tavoittaneen ja panneen muistiin sellaista harvinaista ja vanhaa kielellistä ainesta, jota muut eivät ole kenties löytäneet tai pitäneet muistiinmerkittämisen arvoisena tai jota ei ole muualla juuri säilynyt. Aineistossani on muutamia erikoisia ja myös virheellisiä pidettäviä Gananderin merkitsemiä loppu-*k*-tapauksia. Näiden virheelliseksi katsottavien muotojen syntyyn on monenlaisia syitä, joista kirjurin osuus ei liene vähäisin. Kirjurin merkintöihin näkisin keskeiseksi selittäjäksi lähdetekstit ja niiden laadun, mutta myös kirjurin oman kielellisen tietoisuuden. Virheelliset merkinnät ovat voineet myös kulkeutua Gananderille muilta kirjureilta.

Filologina Ganander oli monimutkainen, kriittinen ja valistunut, mutta hän kehitti joitakin analyysejaan pelkästään runosäkeiden perusteella. Gananderin kansanrunoteksteihin pohjautuvat sanakirjasi-
taatit saattavat tuntua mielikuvituksellisilta

siksikin, että hän selittää niissä kansanrunojen maailmaa. Gananderin filologinen tulkinta on jättänyt jälkensä myöhempiin teoksiin — kaikkine virheineenkin. Hänen teksteihinsä perustuvat monet myöhempien kirjoittajien materiaalit. Näin runokieli Gananderin kirjaamana on päässyt vaikuttamaan suomen kielen kuvaukseen sanakirjoissa ja kieliopeissa. Kansanrunojen kielen tutkimus ja analyysi voivat siis osaltaan valaista suomen kielen tieteellisen kuvauksen historiaa.

Käyttämäni menetelmä on antanut mahdollisuuden lähestyä erästä vanhan kirjasuomen ahkeraa työskentelijää ja paljastaa jotakin hänen käsityksestensä kielen rakenteesta sekä siitä kiehtovasta työprosessista, jonka salat menneisyys muutoin on iäksi salvannut. Gananderin sulkakynä on lakannut rapisemasta Rantsilan pappilan vintillä jo reilut 200 vuotta sitten, mutta Ganander-tutkimuksella on yhä paljon sel-

▷

vitettävää. Gananderin kansanrunoistakaan ei kaikkea ole vielä lausuttu. Kuten kirjurimme arvoituskokoelmansa esipuheessa muotoilee: »*Usiammat niistä minä olen peräti ulos jättänyt; ja se on uskottawa että monta muuta arwotusta wielä meidän maasamme on joita en ole tainnut tawottaa. Kookkoot ja lisätkööt muut toisti ne kuin jälillä löytää taitaan.*» — Niin, moni arvoitus odottaa vielä selvittäjäänsä Gananderin teksteissä. ■

LÄHTEET

KIRJALLISUUS

- GANANDER, CHRISTFRID: 1937–1940 [1786–1787]: *Nytt Finskt Lexicon I - III*. Näköispainos. Tutkimuslaitos Suomen suvun julkaisuja II. Helsinki: WSOY.
- 1984 [1789]: *Mythologia Fennica, eller förklaring öfver de nomina propria deastrorum, idolorum, locorum, virorum & c. eller afgudar och afgudinnor, forntidens märkelige personer, offer och offerställen, gamla sedvänjor, jättar, troll, ... / af Christfrid Ganander*. 4. painos (muuttumaton lisäpainos, 3. p. 1960, joka on näköispainos alkuper. julk.: Åbo, 1789.) Helsinki: SKS.
- 1997: *Nytt Finskt Lexicon I–III*. Alkuperäiskäsikirjoituksesta ja sen näköispainoksesta toimittanut Liisa Nuutinen. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 676 ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 95. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- HORILA, TAPIO 1961: Antero Vareliuksen »loppukove». – *Satakunta s.* 294–317. Kotiseutututkimuksia

XVII. Vammala: Satakuntalainen osakunta.

- ITKONEN, TERHO 1966 [1965]: *Proto-Finnic final consonants. Their history in the Finnic languages with particular reference to the Finnish dialects I: 1. Introduction The History of -k in Finnish*. Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia 138:1. Helsinki: Suomalais-ugrilainen Seura.
- KAUKONEN, KALEVI 1966: *Gananderin kadonneiden kokoelmien tulen luku. – Lääkintä, loitsut 1965–1967. S-sarja*. Seminaarityö. Helsingin yliopisto, kansanrunoustieteen laitos.
- KUUSI, MATTI 1980: *Kalevalaista kertomusrunotta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 362. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- RAPOLA, MARTTI 1965: *Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys*. Muuttumaton jäljennöspainos. Liitteenä oikaisuja ja täydennyksiä. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 197. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- SKVR XV = *Suomen Kansan Vanhat Runot XV 1997: Runoja Henrik Florinuksen, Kristfrid Gananderin, Elias Lönnrotin ja Volmari Porkan kokoelmista*. – Matti Kuusi ja Seni Timonen (toim.). Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 685. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- PAINAMATTOMAT LÄHTEET
- gan1784.sen = *Uudempia Uloswalituuta Satuja, 1784*. Koostaja: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. Päivitys 29.3.2005. Saatavissa: <http://www.kotus.fi/aineistot>. [Käyttöaika tam-

mikuu 2003–maaliskuu 2008.]
ONA 280:2 = Oulun nauhoitearkiston nau-
ha 280:2. Rantsila. Haastateltavana

Eino Antti Linna s. 1902. Nauhoit-
tanut Liisa Kylmänen 10. 8. 1962.
Oulun yliopisto, suomen kieli.

ELINA PALOLA *Arkaismi, konteksti ja kirjuri. Sananloppuisen k:n merkintä Christfrid Gananderin kansanrunokokoelmassa.* Acta Universitatis Ouluensis Humaniora B 89. Oulu: Oulun yliopisto 2009.

Sähköposti: *etunimi.sukunimi@oulu.fi*